

Tradicija tetoviranja kod katolika srednje Bosne (inicijacijski obred)

*Kada bi se netko uhvatio zadatka da nacrtat kulturni atlas, recimo, samo srednje Bosne, i baš samo one katoličko-hrvatske, otkrio bi da u tom unutarnjem arealu od Mrkonjića i Liskovice, Livna i Kupresa na zapadu, do Vareša, Očevije i Olova na istoku, od Posavine na sjeveru do Rame i Neretvice na jugu leži jedan drevni autohtoni svijet, jedan jezik i mentalitet, jedna povijest i jedna memorija, koju možeš uništiti i raseliti, ali je ne možeš definirati ničim izvan nje. To je onaj kulturni areal u kojemu se zadržao zagonetni prahistorijski običaj tatuaže...*¹

(Ivan Lovrenović)

Uvod

O tetoviranju² i tetovažama koje su baštinile³, prije svega, katolkinje srednje Bosne⁴, kod nas je prvi pisao dr. Leopold Glück (1854-1907) – Jevrej poljskog porijekla koji je u Bosnu došao 1881. godine,

¹ Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, drugo prošireno izdanje, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2010, cit. prema: Toni Herceg, *Tetovaže katolika u srednjoj Bosni – simbolički ornament duba i tijela*, str. 358

² Tetoviranje potječe od tahitske riječi *tatau*, koja znači „udarati“ ili „obilježavati (crtati, nanositi znakove)“. U bosanskom tradicionalnom, predmodernom kontekstu korišteni su narodni termini poput *bocanje* (poglavito u srednjoj Bosni) i *sicanje* (tipično za Hercegovinu), a podrazumijevali su unošenje boje pod kožu postupkom bocanja uz pomoć igle ili nekog drugog predmeta izuzetno tankog i oštrog vrha.

Osim tetoviranja, tj. bocanja u bosanskom predmodernom vremenu bila je poznata i tradicija kauterizacije, ili u narodu poznatija kao *žeženje*. Ova praksa podrazumijevala je da se uz pomoć upaljenog truda (lat. *Fomes fomentarius*) koji se drži na koži stvaraju ožiljci, tj. žigovi – prema predanju kojeg bilježi Mario Petrić:

Odsječe se tanki komad trudnjače. Zapali u sredini i stavi na ruku da ostane biljeg.

Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 88-89. i 97.

³ Govorimo u perfektu napose zato što je danas tradicionalno tetoviranje (što podrazumijeva ne samo tehniku tetoviranja i poseban ikonografski repertoar, **već i tradicionalno razumijevanje ovog narodnog običaja**) na prostoru srednje Bosne gotovo iščezla pojava. Hrvatski etnolog Mario Petrić pišući najopsežniji rad o tetoviranju kod balkanskih naroda, svakako obrađujući i tetoviranje na prostoru srednje Bosne, obavio je intenzivna terenska istraživanja u vremenu od 1960. do 1970. godine. Na osnovu terenskog rada zaključio je da se *tatauiranje sasvim napušta i da se više uopće ne održava ili, ukoliko ga i nalazimo, to je sasvim rijetko, samo u nekim sredinama*. Pri tome, jasno je naglasio da nije bilo nikakve službene zabrane tetoviranja od strane države poslije Drugog svjetskog rata, niti Katoličke Crkve.

Ibid., str. 155. i 165.

⁴ U našem pristupu kulturnom fenomenu tetoviranja kod bosanskih katolkinja svijesno izbjegavamo korištenje (etno)nacionalnog pojma *Hrvatica / Hrvat*. Razlog je jednostavan: u vremenu, odnosno kulturnim epohama u kojima bosanske katolkinje intenzivno

od kada profesionalno djeluje kao ljekar (dermatovenerolog) u mnogim bosanskim krajevima.⁵ Njegov rad pod naslovom *Тетовирање коже код католика у Босни и Херцеговини*⁶, govoreći iz današnje perspektive, ima vrijednost u činjenici da je zabilježio onodobnu tehniku tetoviranja uz prateću fotodokumentaciju, te svakako što je ovaj kulturni fenomen prepoznao kao vrijedan te ga je, na koncu, doveo do riječi. Osim navedenog, teško da možemo njegove interpretacije porijekla, ali i značenja, tj. uloge tetovaža u navedenom kulturnom arealu uzeti za relevantne, osobito nakon mnogo profesionalnijeg, stručnijeg rada kojeg će pet godina kasnije (1894) objaviti hrvatski arheolog, historičar i historičar umjetnosti Ćiro Truhelka (1865-1942), a čiji je obimom neveliki rad do danas, *volens volens*, gotovo neprevaziđen.⁷

Ipak, da ne bi prebrzo prešli preko Glückova rada, ovdje ćemo naglasiti njegovu interpretaciju porijekla i uloge tetovaža kod bosanskih katolkinja. S tim u vezi, nudeći povijesni kontekst – intenzivni proces širenja i prihvatanja islama među katolicima – Glück ističe:

Само се по себи разумије, да је католичко свештенство употребило свако могуће средство, како би ограничило јатомично отпадање од вјере.

*Пошто мухамедовска (islamska, нар. аут.) вјера забрањује крст, као знак хришћанства, то изгледа, да су католички свештеници дошли на ту мисао, да су биљежењем крста на отвореном мјесту тијела, које сваки види, изнашли средство, којим су **от ешчавали прелазак у мухамедовску вјеру.***

*Је ли сад хтјео који тетовирани католик преврнути вјером, то је морао најприје уклонити крст са своје коже, што је да како било са болом скопчано, јер се морала кожа до најдоњег кориума уништити.*⁸

baštine tradicionalno tetoviranje – a ovaj rad upravo kazuje o kulturi *dugog trajanja* – etnonim Hrvat, ili bilo koji drugi moderni etnonim, nije bio u upotrebi kod bosanskog čovjeka. Religijske, odnosno konfesionalne odredice jedine su koje bosanski predmoderni čovjek poznaje, i to stoljećima! Eto zato, s punim pravom govorimo o tradicionalnom tetoviranju bosanskih katolkinja! Isti pristup imali smo u našem radu *Kuća Sabura: čitanje bosanske kuće*, kada smo govorili o tradicionalnoj (predmodernoj) bosanskoj muslimanskoj kući. Nažalost, danas svjedočimo sveprisutnom anakronom etno-nacionalnom atribuiranju, odnosno naknadnom srbiziranju, bošnjakiziranju i hrvatiziranju. Dokle može ići naknadno, svakako nakaradno nacionaliziranje pokazuje i slučaj Tonija Hercega, autora rada *Tetovaže katolika u srednjoj Bosni – simbolički ornament duha i tijela*, koji će naslov rada Vida Vuletića Vuksanovića hrvatizirati, pa mjesto „*Сицање (тетовирање-татуаж) у Херцег-Босни*“ piše „*Sicanje Hrvata (tetoviranje-tatuaž) u Herceg-Bosni*“.

Vidi: Toni Herceg, *Tetovaže katolika u srednjoj Bosni – simbolički ornament duha i tijela*, str. 355. i 363.

⁵ Leopold Glück pored medicine, kao svog osnovnog profesionalnog zanimanja, bavio se i antropologijom, etnologijom, osobito proučavanjem narodne medicine, te poviješću medicine. Usp. *Medicinski leksikon (1992)*, mrežno izdanje; <https://medicinski.lzmk.hr/clanak/gluck-leopold> (pristupljeno, april, 2026)

⁶ Леополд Глик, *Тетовирање коже код католика у Босни и Херцеговини*, стр. 81-88.

⁷ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*.

⁸ Леополд Глик, *Тетовирање коже код католика у Босни и Херцеговини*, стр. 86. (podebljao R. Ibrović).

Vrijedna je opaska Vida Vuletića Vuksanovića na Glückovu hipotezu da su rimokatolički svećenici zaslužni za rasprostranjen običaj tetoviranja u Bosni. Vuksanović piše:

Za Glücka tetoviranje i tetovaže o kojima je ovdje riječ, zapravo su fenomen koji se kod nas javio u osmanskodobnom periodu i to u funkciji zaštite vjerskog identiteta – bez ikakve povijesne, kulturne, duhovne dublje ukorijenjenosti, odnosno bez tradicije, da se poslužimo Braudelovom sintagmom, *dugog trajanja*.

U nastavku rada ukazat ćemo da tetovaže o kojima je ovdje riječ, upravo jesu dio tradicije *dugog trajanja*, a koje sežu duboko u povijest, zapravo pretpovijest. Kazano je jasno naznačio i netom spomenuti Ćiro Truhelka dovodeći tetovaže bosanskih katolika⁹, osobito katolkinja, u vezu s

...па ми се некако чудно чини, да су га (sicanje, tj. tetoviranje, nap. aut.) у народ увели римокатолички свештеници, бива да тако несмислено не прелазе на мухамедовску (islamsku, nap. aut.) вјеру ради „кришћанског биљега“, јер би ради тога узрока „ту спасоносну ствар“ били прикричили и православни свештеници...

[Вид Вулетих-Вуксановић, *Сицање (тетовирање-татуаж) у Херцег-Босни*, стр. 367]

⁹ U našem radu ne tretiramo pojavu tetoviranja kod drugih (etno)konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. Ipak, mišljenja smo da je važno kazati da tetoviranje, u predmodernom vremenu, poznaju i bosanski pravoslavci, kao i muslimani, a što zorno svjedoči i narodna pjesma:

*Je li majka rodila junaka,
Il sestrice brata odnjihala,
Na čistome djevojačkom krilu,
Na ruci mu sablju napisala
Oštrom iglom i žeženim lučem.*

Nadalje, naglasimo da tetoviranje tijela u islamskoj tradiciji nije eksplicite zabranjeno kur'anskim Tekstom. Istina jeste da se poslanik Muhammed u VII stoljeću borio da iskorijeni običaj tetoviranja kojeg su praktikovale žene arabljanskog poluotoka, i to zato što je tetoviranje ugrožavalo fizičko zdravlje. O toj dimenziji tetoviranja u bosanskom tradicionalnom kontekstu pisao je dr. Leopold Glück. Dočim, u nekim drugim religiozno-duhovnim tradicijama, osobito njihovim svetim tekstovima, tetoviranje jeste izričito zabranjeno:

*Ne urezujte zareza na svome tijelu za pokojnike;
niti na sebi usijecajte kakvih biljega. Ja sam Jahve!*
(Lev 19,28; Usp.: Lev 21,5; Pnz 14,1)

Podsjećamo na Isusove riječi:

*Ne mislite da sam došao ukinuti Zakon ili Proroke.
Nisam došao ukinuti, nego ispuniti.*
(Mt 5,17-18)

Kako rekosmo, tetoviranje jeste bilo prisutno i kod drugih (etno)konfesionalnih zajednica, a tome je svjedočio i dubrovački povjesničar i etnografa Vid Vuletić Vuksanović (1853-1933):

Хвале се католици, да се само они сицају, ал' се сицају и православни, ако и помање, па исти мухамедовци (muslimani, nap. aut.).

Ево знакова са деснице аге Едема Куловића из Сарајева:

Ова се сабља зове зулфикар, а таку је носио Азри-Талија (hazreti Alija, nap. aut.)

Испод сабље је:

predslavenskom, tj. ilirskom tradicijom, daleko prije kršćanstva na našim prostorima.¹⁰ S tim u vezi dužni smo na tragu Truhelkinog pristupa fenomenu tetoviranja kod nas, referisati se ne arheološki, napose pretpovijesni materijal, a potom poslušati šta o tetoviranju kazuju antički pisani izvori, potom novovijekovni, moderni putopisci, te drugi kulturni radnici – krenimo hronološki.

Ово је мух(у)ру Сулејман.

Мухамедовци се сицају, да буду јунаци на мегдану и срећни на путу.

За мухамедовце је саламуново слово биљег велике среће, па су га с тога ударили на куће, на џамије итд.

[Вид Вулећић-Вуксановић, *Сицање (тетовирање-татуаж) у Херцег-Босни*, стр. 366]

Uz napomenu da je autor pogriješio kazavši da je zvijezda s pet krakova u islamskoj ikonografiji *Sulejmanov muhur* – nije, nego je to zvijezda s šest krakova, tj. *Davidova zvijezda*. Zvijezda s pet krakova simbol je ehli-bejta: Muhammeda (a.s.), hz. Alija, hz. Fatima, hz. Hasan i hz. Husejn.

Ovdje smo dužni naglasiti da je tradicija tetoviranja snažno prisutna kod mnogih muslimanskih naroda, osobito kod žena, diljem svijeta. Sigurni smo da ova široko rasprostranjena tradicija ne bi izdržala u muslimanskom patrijarhalnom društvu svih ovih stoljeća da se na nju gledalo kao na prokletstvo kako naglašava Monika Jukić bez ikakve kontekstualizacije; Mario Petrić također kazuje o prokletstvu tetoviranih u islamskoj tradiciji.

Monika Jukić, *Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija*, str. 208; Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 174.

O sveprisutnoj tradiciji tetoviranja kod mnogih muslimanskih naroda vidjeti: *Ibid.*, str. 68, 140, 151, 154, 173, 174. i 177; M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, str. 102. i 129.

Nadalje, Mario Petrić će naglasiti da pojedini muslimanski narodi na prostoru Tunisa i Alžira imaju tradiciju tetoviranja *križeva na svojim licima i rukama*. Svakako nije riječ o križu **kao** kršćanskom simbolu. Križ u islamskoj duhovnosti ima (ne zaboravimo da je islamska tradicionalna, osobito sveta umjetnost svojevrsna kristalizacija same duhovnosti), po riječima Rusmira Mahmutćehajića (1948-2026) sljedeće značenje:

Čovjek je u svome zemaljskom obliku čuvar ose koja prolazi kroz svjetove privida do Onog Koji Jest. On u mnoštvu prepoznaje jedno, sporeći zbiljnost svemu "što nečemu slični" i što je "s nečim usporedivo". On je kušan križem koji ga okreće svojom okomicom ljestvama izbavljenja ("Put pravi") ili propast ("izlijevanjem gnjeva i srdžbe") ili, svojom položenošću, lutanju koje nikada ne doseže Jednost budući da poriče osu prema Jednom.

(Titus Burckhardt, *Uputa prema unutarnjem učenju islama*, str. 8.)

Više o duhovnom značenju križa u islamskoj tradiciji vidjeti u: Titus Burckhardt, *Uputa prema unutarnjem učenju islama*, str. 8-9. i 54-55; Martin Lings, *Sufijski evlija dvadesetog stoljeća: šejh Ahmad al-'Alawi – njegovo duhovno nasljedstvo i ostavština*, str. 102.

¹⁰ Vid Vuletić Vuksanović također naglašava da je tradicija tetoviranja u Bosni predosmanskog porijekla, te iznosi hipotezu *da je ovaj običaj bio ukorijejeđen kod pristamaša „bosanske narodne crkve“, da se razaznaју „браћа крстјани“*. *Ibid.*, стр. 367.

Ne mislimo da je suviše naglasiti da su se pojedini autori izuzetno trudili – svakako bez uspjeha – tradiciju bosanskih tetovača, osobito srednje Bosne, dovesti u vezu sa tzv. *bogumilima* u srednjovjekovnoj Bosni. U tom jalovom trudu isticao se najviše srbijanski pravnik i historičar Aleksandar Solovjev (1890-1971). Njegov glavni „argument“ bio je taj što ikonografski repertoar srednjobosanskih tetovača ne poznaje latinski križ, već dominantno grčki – kao da grčki križ nije svejednako poštovan i sveprisutan u umjetnosti koju njedri katolička religiozno-duhovna tradicija! Usp.: Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 183. i 200; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 386-389.

Tradicija *duog trajanja* (od neolita – *in continuo*)

Bosanski arheolog, etnograf i konzervator Vejsil Ćurčić (1868-1959) u manjem radu iz 1933. godine, ali iznimno vrijednom, pod naslovom *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, kazat će:

*Šaranje ljudskog tijela prastari je običaj. U Bosni i Hercegovini nalazimo vrlo rano tragova šaranja tijela, i to već u mlađe kameno (neolitsko) doba, dakle oko 2500 godina pr. Kr. U poznatom naselju ovog doba, u Butmiru kraj Sarajeva, nađeno je među ostalim keramičkim produktima i mnogo idola i kipića, na kojima je pokušano čak, da se prikaže odjeća, a golo tijelo našarano je raznovrsnim ornamentalnim elementima. Ovdje se ne radi o običnom šaranju bojenjem, već o tetoviranju.*¹¹

Decenijama kasnije hrvatski etnolog Mario Petrić (1927-2001) na svojevrsan način nastavlja Ćurčićev rad na ovu temu, istina mnogo sistematičnije, ukazujući da kultura tetoviranja kod bosanskih katolika ima dugu tradiciju sežući u pretpovijesna vremena: upravo iz tih epoha tetovaže su prisutne sve do danas, *in continuo*¹². Pri tome, Petrić se oslanja na najpoznatiji i najznačajniji neolitski arheološki materijal *bosanskog neolita*¹³. Riječ je o butmirskoj kulturi¹⁴ (oko 2400-2000. pr. Kr.) koja je baštinila najbogatiju i najrazvijeniju figuralnu plastičnu umjetnost na prostoru sjeverozapadnog Balkana: izrađivali su životinjske, te dominantno ljudske figure¹⁵. U tom smislu naglasimo da je samo u Butmiru pronađeno više od 70 ženskih figura¹⁶ – što svakako dovodimo u vezu s materijarhatom navedene epohe. Butmirsku kulturnu grupu čine tri središnja nalazišta / lokaliteta, a to su: Butmir kraj Sarajeva – ovaj lokalitet je neuporedivo najbogatiji, potom Nebo kod Travnika, te u manjoj mjeri Kraljevina kod Novog Šehera.¹⁷

¹¹ Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, str. 71. (podebljao R. Ibrović).

¹² Mario Petrić, *On Tattooing and Cicatrization in Prehistoric Population of a Part Balkans*, str. 153. (podebljao R. Ibrović).

¹³ Alojz Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, str. 45; o bosanskom neolitu opširnije vidi str. 28-130.

¹⁴ Neolitska naselja na prostoru Bosne prepoznajemo kao sljedeće kulturne grupe / zone:

- a) starčevačka,
- b) vinčanska,
- c) posavska,
- d) kakanjska,
- e) butmirska, i
- f) posebna neolitska naselja.

Usp.: *Ibid.*, str. 29.

¹⁵ Figura u umjetnosti može biti nacrtama, naslikana, uklesana, modelirana (drvo, kamen, glina, metal...)... Prikazuje životinju ili čovjeka: polufigura, bista, poprsje ili glava. Figura je, po svemu sudeći, najstariji motiv likovnog, ali i plastičnog izražavanja koji se javlja već u paleolitu, još intenzivnije u neolitu.

Usp.: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 2, str. 270.

¹⁶ Alojz Benac u butmirskim ženskim figurama prepoznaje *kultne predstave ženskih „božanstava“*.

Alojz Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, str. 125.

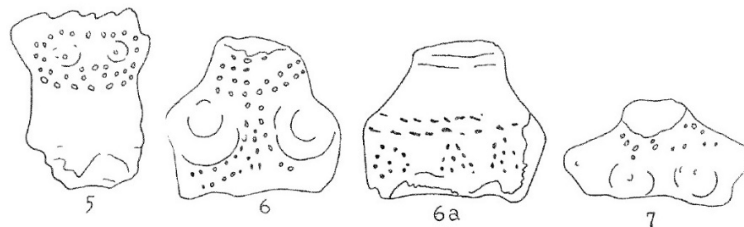
¹⁷ Usp.: *Ibid.*, str. 47, 122-123. i 128.

U Butmiru su arheolozi krajem XIX stoljeća pronašli znatan broj različitih ljudskih figura, a mnoge od njih imaju gotovo na cijeloj površini tijela, ili samo na pojedinim dijelovima, ubode različitih oblika. Austrijski arheolog Moritz Hoernes (1852-1917) u ovim mnogolikim ubodima, između ostalog, prepoznaje pretpovijesnu tradiciju tetoviranja.¹⁸ Ovakvu interpretaciju, decenijama kasnije, nudi i Petrić naglašavajući:

Točkasti ubodi na nagim ženskim figuricama (vidi sl. 5, 6, 6a i 7), koji zahvaćaju donji dio vrata, šire se preko prsiju i završavaju na leđima, ne mogu se uvjerljivo drukčije tumačiti nego kao tetovirani ili skarificirani ornamenti, pri čemu se isključuje svaka mogućnost da je riječ o nakitu, poput ogrlice ili srodnih ukrasa.

[...]

Ako je riječ o realističnom prikazu, u što ne sumnjamo, tada se prikazani ukrasi na figurama ne mogu objasniti ni na koji drugi način nego kao vjerne kopije iz stvarnog života.¹⁹

Na koncu, kada je riječ o neolitskim figurama butmirske kulturne zone, o kojima ovdje govorimo, valja naglasiti, a iznimno je važno u nastavku našeg rada, da je riječ o figurama koje *predstavljaju isključivo žene* – istina, u kasnijim povijesnim epohama na tlu Bosne i Hercegovine tetovaže će biti prisutne i kod muške populacije, *ali fenomen o kojem govorimo kontinuirano će se ekstenzivno primjenjivati kod žena*²⁰.

Običaj, zapravo simboličko značenje tetoviranja žena na našim prostorima još od pretpovijesti pa sve do predmodernog doba, po Petriću, treba tražiti u okrilju magijsko-religijskog – ova Petrićeva, kako sam kaže, *pretpostavka* o smislu i značenju tetoviranja,²¹ u nastavku našeg rada bit će detaljnije dovedena do riječi kada budemo govorili o tetoviranju kao inicijacijskom obredu.

Kasno brončano, a osobito željezno doba na prostoru današnje Bosne i Hercegovine (zapadni Balkan), te istočnog Balkana, obilježeno je ilirskim, odnosno tračkim etnokulturnim skupinama. U navedenim etnokulturnim zajednicama, a nas ovdje prije svega zanimaju Iliri, postojala je tradicija tetoviranja tijela. Postoje jasna pisana svjedočanstva o tradiciji tetoviranja – istina ne brojna, ali nedvosmislena.

¹⁸ Usp.: Mario Petrić, *On Tattooing and Cicatrization in Prehistoric Population of a Part Balkans*, str. 156.

¹⁹ *Ibid.*, str. 158-159.

²⁰ *Ibid.*, str. 160-161. (podebljao R. Ibrović).

²¹ *Ibid.*, str. 161.

Glasoviti antički grčki historiograf Herodot (V st. pr. Kr.) u svom djelu *Historija (Ἱστορίαι)* opisujući ilirske susjede Tračane, pored ostalog piše:

*Тетовирање је код њих знак племства, а онај који није тетовиран потиче из простог сталежа.*²²

Dočim antički grčki geograf Strabon (I st. pr. Kr.) u djelu *Geografija (Γεωγραφικά)* pišući o Japodima, ilirskom plemenu koje je naseljavalo današnji prostor sjeverozapadne Bosne i Hercegovine, kazuje sljedeće:

*Ratoboran su narod, ali ih je August potpuno pokorio. Njihovi su gradovi Metulum, Arupinum, Monetium i Vendum. Zemlja je siromašna, a stanovnici se uglavnom hrane pirom i prosom. Njihovo naoružanje je po keltskom obrascu. Njihova tijela su izbodena / označena ubodima (tetovirana), kao i kod ostalih ilirskih i tračkih naroda.*²³

S početka nove ere grčki filozof Dion Hrizostom (I st.) na fonu Strabona, odnosno Herodota naglašava da su žene, Tračanke, upravo bile te koje su baštinile tetoviranje, pri čemu su one plemenitijeg roda imale bogatiji ikonografski repertoar.²⁴

*Za Ilire se priča, da su poznavali običaj tetoviranja tijela, koji su donijeli sa sobom iz azijske pradomivne, jer su se predhistorijski stanovnici Kavkaza tetovirali. Naši su Iliri za tetoviranje upotrebljavali kratke, debele bronzane igle, četverasta proreza, na oba kraja oštro zaoštrena, tako da su mogli, prema potrebi sad jednim sad drugim vrhom raditi.*²⁵
(Vejsil Ćurčić)

Dobro etablirana tradicija tetoviranja kod ilirskih etnokulturnih zajednica nije posvjedočena samo u pisanim izvorima, o čemu je gore bilo riječi, već je zorno potvrđuju i arheološki nalazi. Naime, treba naglasiti da je na arheološkim lokalitetima, kao što su ilirske grobnice na Glasincu ili pak sojeničko naselje u Donjoj Dolini (Bosanska Gradiška), nađen solidan fond kratkih bronzanih igli, s kojima su Iliri, kako ističe hrvatski arheolog Aleksandar Stipčević (1930-2015):

*...bockali kožu i tetovirali na njoj razne ornamentne motive.*²⁶

Isti će autor, upravo za ovu drevnu tradiciju tetoviranja kazati da se sačuvala sve do danas i to *najviše u Hrvata u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine*²⁷ – jasno, pozivajući se na Truhelku!

Snažna tradicija tetoviranja kod Ilira prenijela se, po riječimo arheologa Vejsila Ćurčića, na Kelte koji su već od IV stoljeća pr. Kr. naseljavali naše krajeve. O etnokulturnoj simbiozi Ilira i Kelta

²² *Херодотова историја*, II, стр. 8.

²³ Strabo, *The Geography*, 7.5.4.

²⁴ Usp.: Mario Petrić, *On Tattooing and Cicatrization in Prehistoric Population of a Part Balkans*, str. 152.

²⁵ Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, str. 72.

²⁶ Aleksandar Stipčević, *Iliri*, str. 66. Usp.: Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, str. 72.

²⁷ Aleksandar Stipčević, *Iliri*, str. 67.

Ćurčić piše da su se *tako izmješali, da se taj narod kasnije nazivao keltoilirskim. Za dokaz miješanja navodi se tetoviranje po ilirskom načinu.*²⁸

Nakon ilirsko-rimskih ratova (III-II st. pr. Kr.), te konačnim rimskim osvajanjem Ilirika, a nakon gušenja Velikog ustanka 9. godine po Kristu, romanizacija Ilira se nastavila odvijati intenzivnije u mirnijim okolnostima. Unatoč snažnoj romanizaciji Ilira, također po riječima Vejsila Ćurčića, *tetoviranje u potlačenih Kelto-Ilira živjelo je i dalje svojim uobičajnim životom.*²⁹

Nadalje, Ćurčić naglašava da stari Slaveni nisu poznavali običaj tetoviranja. Tek s dolaskom na Balkan, te u susretu s Iliroromanima tetoviranje postaje i južnoslavenska tradicija. Istina, preživjevši najintenzivnije u ograničenom kulturnom arealu, poglavito u krajevima srednje Bosne i to prije svega kod katolika, osobito katolkinja, kod kojih se tetoviranje razvilo u fascinantnu vernakularnu umjetnost, a čiji je ikonografski sadržaj dobarano identičan motivima koje nalazimo na narodnim nošnjama i općenito umjetničkoj obradi tekstila (recimo na tradicionalnom zmijanjskom vezu³⁰), potom umjetničkoj obradi drveta (preslice, pečati za prosforu / slavski kolač, vodijeri...), kamenoj plastici (stećci, krstače...) na koncu i u tradiciji šaranja jaja (pisanice)³¹.

Istine radi, ne želeći umanjiti *ni za jotu* netom kazano o *dugom trajanju* tetoviranja u Bosni, a napose kod katolkinja, dužni smo ukazati na još jedan važan *survival* na Balkanu.

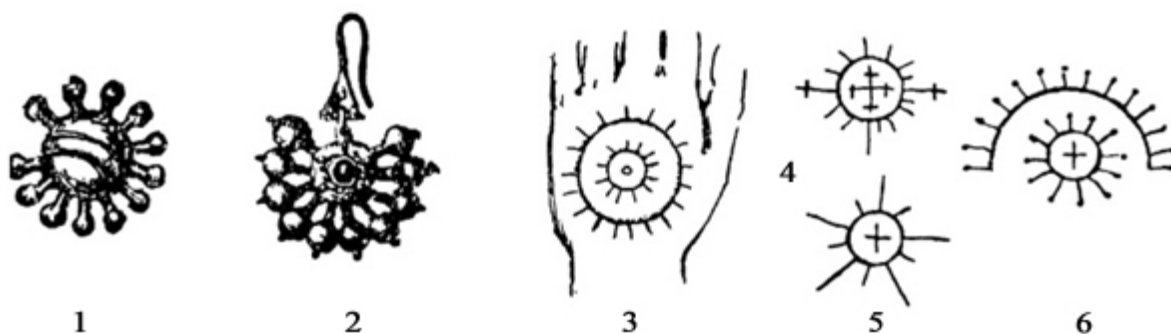
Britanska umjetnica i antropologinja Mary Edith Durham (1863-1944) ostavila nam je izuzetno vrijedan prikaz tradicionalnog života u jednom dijelu Balkana, napose u Albaniji i susjednim krajevima. Njezin studiozni pohod prostorima kojeg nastanjuju poglavito Albanci početkom XX stoljeća iznjedrilo je izvanrednu antropološku studiju *High Albania*, na koju se također nadovezuje i njeno djelo *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans* u kojem je jedno manje poglavlje posvećeno bosanskom tradicionalnom tetoviranju (*Tattooing in Ancient Days. Tattooing in Bosnia*) – nažalost kod nas ovi radovi nisu prevedeni. Uglavnom i za našu temu od posebnog značaja su, istina, kratka zapažanja u kojima Durham bilježi dugu tradiciju tetoviranja u Bosni, ali i kod Albanaca, referišući se – prepoznavajući kontinuitet – na bogati repertoar motiva, zapravo simbola u okrilju umjetnosti koju su baštinile ilirske etnokulturne zajednice. S tim u vezi ona prepoznaje iste motive, s jedne strane, u umjetničkoj obradi metala, odnosno nakita kojeg nalazimo u ilirskim grobovima diljem Balkana, te s druge strane u bogatom ikonografskom repertoaru tradicionalnih tetovaža – u tom svijetlu ona govori o motivu *zrakaste kugle (rayed ball)* ili *zrakastog mjeseca (the rayed moon)*, prilažući sljedeću ilustraciju:

²⁸ Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, str. 72. (podebljao R. Ibrović).

²⁹ *Ibid.*, str. 72.

³⁰ Astrida Bugarski, *Zmijanje* (tekst za katalog), Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; Muzej Bosanske krajine, Banja Luka; Odbor XX Kočićevog zbora, Banja Luka, 1985.

³¹ Usp.: Vejsil Ćurčić, *Drvorezbarstvo u Bosni i Hercegovini*, str. 131-144; Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Ivan Lovrenović i Jospi Lovrenović, *Bosanski križ: Nadgrobna skulptura iz doba turske vlasti*; Đurđica Petrović i Mirjana Prošić-Dvorić, *Narodna umetnost*.

1. bronzani ornament (Bosna); 2. moderna srebrna naušnica; 3, 4, 5. i 6. najčešći motivi bosanskih tetovaža.³²

U svojim radovima donosi nekoliko vrijednih podataka o tetoviranju, pa tako u selu Juban (sjeverna Albanija, al. *Jubë*) bilježi da većina kršćanskih, katoličkih dječaka ima istetoviran križ na desnoj nadlanici.³³

Pišući o albanskom katoličkom plemenu Skreli (ili Škrel, al. *Shkreli*) na sjeveru Albanije, uz napomenu da su manji broj Skrela muslimani, Edith Durham piše:

*Na glavi je ravni crni pokrivač na čijem je tijemenu ušiven polumjesec ili dvostruki polumjesec od pozlaćenog srebrenog filigrana. Ili se sličan motiv izvezuje zlatnim koncem. Taj polumjesec, kažu kršćanke, nose "oduvijek" i on nije turski. U tome su vjerovatno upravu. Polumjesec i sunce vrlo često se tetoviraju zajedno sa križem kod svih ovih kršćanskih plemena, i kod muškaraca i kod žena. To se čini kao ostatak nekog starog pretkršćanskog vjerovanja koje uopće nije povezano ni sa islamom. Muslimani ne tetoviraju polumjesec nego dvostruki trougao.*³⁴

Uzged kažimo da je Durham zabilježila da su joj pripadnici plemena *Shkreli* rekli da su porijekom iz Bosne.³⁵

³² Edith Durham, *High Albania*, str. 2-3. Usp.: M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, str. 106. i 112.

³³ Edith Durham, *High Albania*, str. 14.

³⁴ *Ibid.*, str. 51.

³⁵ *Ibid.*, str. 46.

Ovdje želimo izraziti sumnju u predanje da su *Shkreli* porijeklom iz Bosne, kako je to neimenovani informant kazao Durhamovoj. Prije će biti da su današnji Škrijelji (ili Škrelji), nastanjeni u Srbiji (Sandžak), BiH, Crnoj Gori, Makedoniji... porijeklom iz albanskog rimokatoličkog malisorskog plemena (al. *fis*) *Shkreli*, tj. Škrijelji (pri čemu je došlo do prijelaza etnonima u prezime: etnonim → prezime). Srpski historičar Salih Selimović (r. 1944) navodi da su *Shkreli*, nakon procesa islamizacije (koji se odvija tokom XVII i XVIII st.), zadržali svoje plemensko ime u formi prezimena Škrijelji, dok su se kod drugih formirala patronimička prezimena poput Ademović, Numanović, Azemović... Uz islamizaciju tekao je i proces slavizacije (u kontekstu njihovog naseljavanja na prostor današnjeg Sandžaka), što je slučaj i s drugim malisorskim skupinama koje se danas većinom izjašnjavaju kao Bošnjaci islamske vjeroispovijesti. Ovi procesi mogu se dovesti u vezu sa širim društveno-političkim promjenama nakon Velikog bečkog rata (kraj XVII st.), odnosno s lokalnim migracijama, plemenskim odnosima i osmanskom upravnom praksom.

Салих Селимовић, *Презимена и њихово порекло на сјеничко-пешитерској висоравни*, стр. 391.

Nadalje, krećući se sjevernom Albanijom, Durham piše o albanskom katoličkom plemenu Dushmani, sljedeće:

*Dushmani vjeruju u Leke Dukadžinija kao u "Onoga kojeg se mora poštovati" i smatraju da je on propisao krvnu osvetu. Kristovo učenje i Crkveni zakon postaju sekundarni s pram zakona Leke. Imaju ne jasno definisano vjerovanje u kršćanski simbol, jer sam, pitajući ih, otkrila da većina muškaraca ima malen križ istetoviran na prsima ili nadlaktici. Time bi, u slučaju da budu pronađeni mrtvi na nepoznatom mjestu, bili sigurni da će imati kršćanski ukop.*³⁶

Ovih nekoliko, vjerujemo izuzetno vrijednih bilježenja Edith Durham s početka XX stoljeća poslužilo nam je da u grubim crtama pokažemo kako tetoviranje, ne samo u pretpovijesnom, nego i u novovijekovnom razdoblju nije bilo jedinstvena ni samorodna pojava unutar bosanske katoličke, osobito srednjobosanske tradicije. S ovim nikako ne želimo prenebregnuti činjenicu da tetoviranje u navedenom kulturnom arealu, odnosno (etno)konfesionalnom miljeu nije specifično – jeste, i to prije svega po svojoj *vitalnosti održavanja ovog narodnog običaja*, te u *obilju ornamentalnih motiva*³⁷.

Na koncu, nije zgoreg naglasiti da je naša zemlja, osobito u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća, bila izuzetno privlačan kulturno-duhovni refugijalni prostor tadašnjoj Evropi. S tim u vezi, pohodili su je mnogi ugledni znanstvenici, istina i pseudoznanstvenici, te pisali o svojim otkrićima, zapažanjima³⁸ – napominjemo da je okupacijom od 1878. Bosna i Hercegovina postala dio Austro-Ugarske Monarhije, te je od tada znatno otvorenija, pristupačnija, napose Evropljanima. Tako će osim Mary Edith Durham, u kontekstu duge tradicije tetoviranja u Bosni, jedno vrijedno zapažanje ostaviti i škotski liječnik, ali i istaknuti arheolog, istina amater, Robert Munro (1835-1920). Kao član mnogih znanstvenih zajednica u zemlji i inostranstvu objavio je više radova u kojima je smirio svoja istraživanja, poglavito iz arheologije, antropologije i etnografije. Za naš rad izdvajamo njegov tekst iz knjige *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia* (prvo izdanje 1895) u kojem bilježi, istina kratko, tetovažu i to na putu iz Jajca ka Sarajevu – u blizini Travnika. Poslušajmo Munroa:

Vozač je sišao, a iz njegovih pokreta zaključili smo da će se konji nabraniti, pa smo i mi sišli. Vlasnik kućice, obučen u odjeću koja bi zadovoljila i škotske seljake, sjedio je i mljeo kahvu u jednom od onih lijepih mlinova tako uobičajenih kod Turaka (bosanskih muslimana, nap. aut.). Nas kao da nije primjećivao. Približavanje kola je, međutim, uzбудilo ženu i kćerku, koje su se odmah pojavile. Kćerka, veoma lijepa djevojka od oko osamnaest godina bila je uredno obučena u dimije, a hodala je u nanulama. Odmah je prišla mojoj saputnici, pažljivo je osmotrila od glave do pete, opipala materijal njene haljine, zagledala nakit i uporedila ga sa

³⁶ Edith Durham, *High Albania*, str. 166.

³⁷ Mario Petrić, *On Tattooing and Cicatrization in Prehistoric Population of a Part Balkans*, str. 168. Usp.: M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, str. 102.

³⁸ Tradiciju tetoviranja na prostoru srednje Bosne bilježi i Čeh Ludvík Kuba (1863-1956) u djelu: *Čitanje Bosne i Hercegovine: putevi i studije iz godine 1983. – 1896.*, str. 79.

svojim. Upitao sam je, uz gestikuliranje, je li muhamedanka (muslimanka, nap. aut.), no ona je već na samu tu riječ ustuknula od užasa. Ne! Katolkinja je – činjenica koju je trebalo da shvatim po njenom nepokrivenom licu. Na to je prišla i majka i, zavrćući rukav haljine, pokazala mi križ istetoviran na mišici kao dokaz da su kršćani. Izgleda da je među katoličkim ženama u Bosni i Hercegovini raširen običaj da tetoviraju – na grudima i mišićima, a ponekad i na čelu – znak križa, kao i neke druge neobične ukrase...³⁹

Nakon osvrta na dugu povijest tetoviranja u našoj zemlji, u ovom radu želimo naznačiti nekoliko osnovnih činjenica o tradiciji tetoviranja koju su intenzivno baštinile katolkinje srednje Bosne – praksa koja se danas svela na *reliquiae reliquiarum*. Osim što je riječ o izuzetno rijetkom fenomenu kod današnjih žena navedenog kulturnog areala, ovdje je mnogo važnije ukazati na niz dezinformacija koje nude posve zarotirane interpretacije uloge ili funkcije tetovaža, osobito u razdoblju osmanskodobne Bosne. S tim u vezi, razmotrit ćemo šta o ovim tetovažama bilježi Ćiro Truhelka, kulturni radnik koji je koncem XIX stoljeća obavio opsežno terensko istraživanje i pritom sačinio vrijednu fotodokumentaciju srednjobosanskih katolkinja s tetovažama na pojedinim dijelovima tijela. Uz to, imao je priliku informisati se o ovim tetovažama od potonjih generacija baštinka tradicionalnih tetovaža – riječ je o ljudima, napose ženama koje su u cijelosti pošteđene svih kasnijih interpretacija. Tè, kasnije, ne tradicionalne interpretacije, svode, bolje reći srozavaju i zarobljavaju ovaj izvanredan kulturni fenomen u službu nacionalističkih ideologija, politika. S tim u vezi, u nastavku našeg rada, navest ćemo nekoliko ključnih Truhelkinih kazivanja, a koje u cijelosti demantuju i prokazuju savremene nacionalističke, nerijetko i nažalost kleronacionalističke interpretacije po kojima je *raison d'être* tetovaža kod bosanskih katolkinja, u osmanskodobnom periodu, prije svega u čuvanju od *turskog* silovanja (*jus primae noctis*), seksualnog ropstva, odvođenja u sultanov harem, i svake moguće nasilne seksualne opačine!⁴⁰

Danas pače katolici tetoviranje tako shvaćaju, da je tetoviranje oznaka, po kojoj se jedino katolici raspoznavaju. Vele, da je taj običaj prije imao tu svrhu, da se prepriječi odmetnuće od vjere, ali se ipak događalo, da se tetoviranjem ta svrha nije postigla, jer i danas još žive neke tetovirane žene, koje su prije kakvih 20 i više godina prešle na islamsku vjeru, da se mogu udati za muslimana, koji im je bio srcu drag.⁴¹

Pučko vjerovanje smatralo je da tetoviranje koje se sastoji, prije svega, od motiva križa u različitim stilizacijama čuva, poglavito, katolkinje od religijske konverzije – konkretno od prihvatanja islama.

³⁹ Robert Munro, *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*, str. 46.

⁴⁰ Vidi 79. bilješku. Usp.: Petra Balija, *Katolkinje su se tetovirale da ih Turci ne bi silovali*, mrežno izdanje; https://www.vecernji.hr/amp/vijesti/starohrvatski-simboli-hrvatice-turci-1187038?utm_source=chatgpt.com (pristupljeno, april, 2026). Ivana Grubišić, *Sicanje – tradicionalno tetoviranje Hrvata katolika u BiH*, mrežno izdanje; https://hubenedikt.hr/2020/05/sicanje-tradicionalno-tetoviranje-hrvata-katolika-u-bih/?utm_source=chatgpt.com (pristupljeno, april, 2026).

⁴¹ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 242.

Netom navedeni primjer, kojeg bilježi Truhelka, jasno ukazuje da tetovaža, u suštini, nije priječila prihvatanje islama – dakle, to je bilo vjerovanje bez pokrića!

Truhelka će, na tragu iskusnog kulturnog radnika, nasuprot narodnom vjerovanju, naglasiti da tetoviranje, makar ikonografski repertoar imao i križ u različitim stilizacijama, *baš onoliko posla ima s kršćanstvom, kao i onaj gromovnik Ilija, kojeg pripadnici sviju vjera u Bosni osobito slave, u kome nam slavljenju valja tražiti uspomene na staroslovjenskog Peruna. Njegova uspomena živi i među muslimanima pod imenom Aliduna, pa je na dan svetog Ilije svečano slave.*⁴²

Nadalje, Truhelka ne samo da s pravom ističe da tetoviranje nema nikakve uzročne veze s kršćanstvom, konkretno katoličanstvom, već naglašava da se *domaće svećenstvo nikako ne zanima za taj običaj, i što su katolički misijonari u onakim krajevima, gdje su taj običaj nailazili, protiv njega revnovali*⁴³ – s pravom se pitamo zašto ako tetovaža čuva od apostaze, i svakog mogućeg, kako savremeni (klero)nacionalistički interpretatori hoće reći, *turskog seksualnog zulumata!*?

Sljedeće što je Truhelka doveo do riječi u svom radu, pored izuzetno vrijedne fotodokumentacije i crteža bogatog ikonografskog repertoara tradicionalnih tetovaža, jeste to što je tradiciju tetoviranja kod katolkinja srednje Bosne prepoznao kao survival iz daleke prošlosti, i to od vremena ilirskih etnokulturnih zajednica, referišući se, prije svega na Strabona⁴⁴.

Na koncu, po nama i najvažnije, Truhelka tradiciju tetoviranja u naznačenom kulturnom arealu vidi kao inicijacijski obred – makar doslovno i ne spomenuo riječ *inicijacija*. Poslušajmo nekoliko njegovih navoda, a koji su ključni u razumijevanju tetoviranja kao inicijacijskog obreda:

*Za svog istraživanja nastojao sam, da utvrdim životno doba, kada je običajno tetoviranje, pa sam kao normalno doba našao vrijeme od 13.—16. godine, dakle u **godinama prijelaza u mladenačko doba.***

*Ma da to narodu danas nije u svijesti, po tome se cijelom tom ceremonijom, kao u većine primitivnih naroda, koji se tetoviraju, samo slavi prijelaz u momačko (djevojačko, nap. aut.) doba, pa je u drevno doba valjda i imala to značenje. Misao, da se ta znamenita epoha u ljudskom životu proslavi pokušajem fizičkog bola, **tako je drevna, tako proširena, da na nju nailazimo u svih naroda sad u ovom sad u drugom obliku.***⁴⁵

Nakon ovog, naglasimo, sržnog kazivanja, možemo reći da je posve razumljivo zašto *narodu danas*, više od jednog stoljeća nakon rada Ćire Truhelke, nije poznato šta je bio *raison d'être* tetoviranja

⁴² *Ibid.*, str. 243. Kult proroka Ilije, osobito kod slavenskih naroda, nastavlja ili naslanja se (*interpretatio christiana*) na pretkršćanski kult uranskog boga Peruna. Usp.: Radoslav Katičić, *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, str. 124. i 128.

⁴³ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 244. (podebljao R. Ibrović).

⁴⁴ *Ibid.*, str. 256-257.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 246-247. (podebljao R. Ibrović). Usp.: Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 150.

(tradicije *dugog trajanja*)⁴⁶, ali jeste nerazumljivo kako i zašto to previđaju, ignorišu ili prikrivaju oni koji bi to trebali i morali znati, a nerijetko se kite nemalim znanstvenim i/ili religiozno-duhovnim titulama – odgovor na pitanje *zašto* etičke je naravi.

Nastavlja Truhelka dalje, pa bilježi:

Još nešto svodi tetoviranje na pretkršćansko doba.

*Tečajem svoga istraživanja nastojao sam, da saznam, u koje se godišnje doba vrši tetoviranje. Na moje upite odgovoriše mi, da se to radi “**onda, kada drveće cvate**”, na dan sv. Josipa, na Blagovijest, na Cvjetnu nedjelju ili u koji dan Velike nedjelje.*⁴⁷

Svi ovi blagdani, a napose Josipovo (blagdan sv. Josipa, zaručnika Blažene Djevice Marije) koje se obilježava 19. marta, zapravo su dani uoči proljetne ravnodnevnice, ekvinočija (20. ili 21. marta). Truhelka će kazati:

*To nas pak navodi na takve religiozne nazore, koji su potekli iz posmatranja i slavljenja znamenitih elemenata svjetskog života, pa na to valja svesti i tetoviranje u dan, koji slave sve prirodne religije.*⁴⁸

Nema nikakve dvojbe da je tetoviranje o kojem govorimo *survival starog pubertetskog rituala*⁴⁹, odnosno *par excellence* inicijacijski obred kojeg poznaju mnoga, ako ne i sva tradicionalna društva.⁵⁰

Sljedeće neporecive činjenice vezane za tetoviranje nedvojbeno ukazuju na to da je riječ o prežitku prastarog, svakako predkršćanskog, inicijacijskog, magijsko-religijsko obreda, koji će, istina s kršćanstvom dobiti novo razumijevanje usklađeno s kršćanskim svjetonazorom – ovdje je ključno imati u vidu *interpretatio christiana* kojom su prvi kršćanski misionari iskoristili postojeću tradiciju

⁴⁶ Notorna je činjenica da ćemo danas u XXI stoljeću, kod srednjobosanskih katolika čuti interpretaciju po kojoj se tetoviranje primjenjivalo, napose s motivom križa, samo zato da bi se zaštitilo od muslimana (*zbog Turaka*) osmanskodobnog perioda i to upravo onako kako Jela Perković 2013. godine kazuje Moniki Jukić:

To ti je običaj još od starih vremena, moralo se to raditi da te ne poturče.

Monika Jukić, *Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija*, str. 197-198. Koliko ima istine u ovom „predanju“ uz napomenu da ono jeste *mainstream*? Odgovor je isti kao na upit koliko ima istine u „predanju“ po kojem je djed Crkve bosanske u XV stoljeću predao svoj episkopalni štap šejhu mevlevijske tekije na Bentbaši – o kojem smo govorili u našem tekstu: *Kritički osvrt na „predanje“ o štapu djeda Crkve bosanske*; <https://zapisi.ba/kriticki-osvrt-na-predanje-o-stapu-djeda-crkve-bosanske/> (pristupljeno maj, 2026)

⁴⁷ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 247. (podebljao R. Ibrović).

⁴⁸ *Ibid.*, str. 248.

⁴⁹ Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 187. Usp.: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Hercegovina, str. 342-343.

⁵⁰ Više o tetoviranju kao tradicionalnom, odnosno drevnom inicijacijskom činu vidjeti u: Mircea Eliade, *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*, str. 18, 31, 41, 43. i 44.

tetoviranja i to zato jer je motiv / simbol križa već dobroano bio prisutan u predkršćanskom ikonografskom repertoaru.

1. Tetoviranje se obavljalo u period od 13. do 16. godine života – ovaj uzrast u mnogim tradicijama razumijevan je kao period u kojem čovjek prelazi iz djetinjstva u punoljetnu, zreliju dob: kod djevojaka ovo je period prve menstruacije.
2. Obred se obavljao u period oko proljetne ravnodnevnic (ekvinocija) – što je period u godini koji se odnosi na “novi život”, regeneraciju, obnovu... Sve to je komplementarno upravo prijelazu u punoljetnu dob / “novi život”. U svjetlu kazanog treba posmatrati i činjenicu da u ikonografskom repertoaru dominiraju solarni simboli: križ, svastika, Sunce... Dakle, simbol svjetla – upravo sunčevog (vatrenog) svjetla koje postaje životodajno nakon proljetnog ekvinocija.
3. Tetovaže mladim djevojkama najčešće su radile starije, vještije žene⁵¹ – uobičajna paradigma po kojoj vještija osoba uvodi adepta u novu fazu / zreliju dob. Mircea Eliade piše:
*...pubertetski obredi, upravo zato što uvode neofita u područje svetog, podrazumijevaju smrt profanog stanja, tj. smrt djetinjstva.*⁵²
4. Baštinici tradicije tetoviranja ističu da su pretrpjeli izuzetnu bol prilikom tetoviranja, uslijed koje dolazi i do višednevnog krvarenja⁵³ – gotovo svi inicijacijski procesi (obredi) podrazumijevaju bol bez kojeg nema transformacije.

Tetoviranje u ogledalu narodnog predanja

Nakon autora starije generacije (kraj XIX i prva polovina XX stoljeća) koji su se bavili tradicijom tetoviranja, počevši od Leopolda Glücka, napose Ćire Truhelke, potom Vida Vuletića-Vuksanovića, Milenka S. Filipovića⁵⁴... hrvatski etnolog Mario Petrić zabilježit će najobimniju građu narodnog predanja, u kojoj prepoznajemo autentičnu percepciju tetovaža i tetoviranja, i to upravo kod baštinika tradicije dugog trajanja. Prije nego navedemo nekoliko ključnih usmenih predanja, dužni smo kazati da je etnolog, Mario Petrić, predanja bilježio u periodu od 1960. do 1970. godine. Ovdje ćemo izdvojiti samo ona predanja, odnosno autentična kazivanja, a koja su zabilježena u Bosni i Hercegovini i to na prostoru kulturnog areala srednje Bosne.

*Po starom običaju, da se pozna kršćanin.*⁵⁵

*Da ne prelaze na drugu, „tursku“ vjeru (islam, nap. aut.).*⁵⁶

⁵¹ Usp.: *Ibid.*, str. 42.

⁵² *Ibid.*, str. 18.

⁵³ Inicijacijske misterije kod žena, za razliku od muškaraca, u većini slučajeva povezane su s krvlju (što je u vezi i s prvom menstruacijom). Usp.: *Ibid.*, str. 44.

⁵⁴ Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, str. 78-79.

⁵⁵ Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 146.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 146.

*To je starobosanska gizda.*⁵⁷

*Čast je ko može više durat, ko je hrabar i ko ima više šara.*⁵⁸

*Isus je bio na križu, pa se to onda radilo.*⁵⁹

*Isus je mučen na križu, pa se u to vrijeme to radilo.*⁶⁰

Dužni smo naglasiti da etnolog Mario Petrić nije zabilježio nijedno predanje u kojem se eksplicitno, makar implicitno, kazuje da je *raison d'être* tetovaža *tursko* seksualno nasilje (silovanje, ropstvo...) nad nemuslimanskim (katoličkim) ženama, odnosno djevojkama, o čemu nas, osobito nakon 90-ih godina XX stoljeća, obilato informiraju mnogi autori koji ovu, uistinu izvanrednu temu – tradicionalnog tetoviranja bosanskih katolkinja – zlorabe u najprizemnije dnevnopolitičke i kleronacionalističke agitacije, upravo naglašavajući navedeno nasilje kao jedan od glavnih, ako ne i ključni razloga zbog kojeg su se, osobito katolkinje osmanskodobne Bosne, tetovirale.

Mario Petrić rezimira sljedećim riječima:

*Općenito uzevši, prostorno su najraširenija prva dva oblika (predanja, nap. aut.) tako da se može kazati da je u narodnom shvaćanju i tumačenju običaj tatauiranja vjersko obilježje najviše izraženo.*⁶¹

Hoćemo li ukazati povjerenje struci, odnosno etabliranom etnologu (Petriću), koji je sav svoj profesionalni i višegodišnji angažman posvetio ovoj temi, uz izuzetno opsežno terensko istraživanje, ili ćemo podleći autorima kojima je ova tema poligon za kleronacionalističko ideološko bildanje – ponavljamo: ovo je etičko, *par excellence*, pitanje!

Ikonografija

Kao što smo naglasili, tetoviranje bosanskih katolkinja bilo je najrazvijenije na prostoru srednje Bosne, odnosno na prostoru kojeg starija historiografija prepoznaje kao *prava Bosna*⁶² ili *gornja Bosna*⁶³ – jezgri prostor srednjovjekovne bosanske države (banovine, kasnije kraljevine).

Žene navedene kulturne zone tetovirale su ruke (lijeva ruka najčešće intenzivnije istetovirana – Truhelka zaključuje: *što desnu ruku tetovira druga osoba, a ljevicu dotično čeljade samo*⁶⁴), potom prsa

⁵⁷ *Ibid.*, str. 147.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 147.

⁵⁹ *Ibid.*, str. 147.

⁶⁰ *Ibid.*, str. 147.

⁶¹ *Ibid.*, str. 149.

⁶² Vjekoslav Klaić, *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti*, str. 114.

⁶³ Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne*, str. 17-19.

⁶⁴ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 245.

(poglavito grudna kost) i čelo. Ovu tradiciju narod je najčešće nazivao *sicanje* / *sjecanje* ili *bocanje križa* / *križeva* – posve razumljivo ukoliko znamo da je gotovo sav ikonografski repertoar počivao na motivu, tj. simbolu križa! Vejsil Ćurčić piše:

“Križ”, “križevi” to je kolektivno ime za sve motive u tetoviranju, što uostalom potpuno i odgovara, jer je u svakom ornamentu glavni motiv križ, koji se doduše u raznim kombinacijama sve to više razgranjava i ukrašava, ali se rijetko kada udaljuje tako daleko od svoje provobitne forme da mu se trag sasvim zametne.⁶⁵

Osim simbola križa koji se javlja od najelementarnije (grčki križ, *crux graeca* – koji se najčešće tetovira na čelu⁶⁶) pa sve do složene forme, tzv. *Jeličinog križića* (krajevi križa imaju *jelove pupove*⁶⁷), prisutni su i drugi motivi (naglasimo, u snažnoj korelaciji s križem, ili tu su da bi istaknuli križ!), za koje Truhelka kaže da su nekršćanski ornamenti, kao što je križ s kolom ili tačkicama oko križa – ovaj motiv u narodnoj tradiciji naziva se *mlinsko kolo* (istina, postoje *mlinska kola* i bez križa, u tom slučaju imamo najčešće dvostruka *mlinska kola*).⁶⁸ Nadalje, izuzetno je razvijen i motiv *ograde* (sa ili bez *grančica*), koji nerijetko podsjeća na narukvice rađene tehnikom filigrana – *belenzuke*; motiv ograde najčešće na krajevima završava s *križićem* ili *zvijezdicama*. Za motiv *ograde* Mario Petrić naglašava da se nalazi isključivo u Bosni i ni u jednom drugom dijelu Balkana nije poznata, a u okvirima Bosne, karakterističan je za njen centralni dio⁶⁹. Također, *grančice* se izdvajaju i kao poseban, “samostalan” motiv, a srodan je drugom motivu kojeg narod zove *klas*, ili još složenijem motivu *jelice*: motivi *grančice* stoje *uspravno*, dočim su *jelice spuštene*⁷⁰. Pored vegetabilnih motiva prisutni su i astrološki, prije svega *zvjezdice* (najčešće osmokraka), potom *zvijezde prehodnice* (elipsoidne forme), *Mjesec*, na koncu *Sunce*.⁷¹

Vratimo se nakratko još jedared motivu, zapravo simbolu križa.

Ćiro Truhelka nudi izuzetno uvjerljivu hipotezu po kojoj je križ (koji je i predkršćanski motiv / simbol na balkanskom, odnosno bosanskom kulturnom arealu) glavnim *uzrokom što se je običaj*

⁶⁵ Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, str. 72; Usp.: Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 110. i 142.

⁶⁶ Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 152.

⁶⁷ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 248-249.

⁶⁸ Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, str. 72-73.

⁶⁹ Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 138.

⁷⁰ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 251.

U motivima, odnosno simbolima *grana*, *grančica* i *jelica* koji su izuzetno frekventni u ikonografiji srednjobosanske tradicije tetoviranja možemo prepoznati drevne simbole *drvo života* (*arbor vitae*) ili *kosmičko drvo* (*arbor mundi*).

Usp.: Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 197-198; Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola*, str. 626-636.

⁷¹ Više o narodnim imenima motiva i / ili simbola koji se javljaju u izuzetno bogatom ikonografskom repertoaru srednjobosanske tradicije tetoviranja, vidjeti u:

Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, str. 141-145.

*tetoviranja do danas sačuvao*⁷². Zahvaljujući, prije svega, nevjerovatnom kulturnom (duhovnom) potencijalu onoga što zovemo *interpretatio christiana*, ali i onome što jeste posve nova kulturna ili religijsko-duhovna paradigma Bosne od XV stoljeća, tradicija tetoviranja, odnosno *bocanja križa* jedan je od najstarijih fenomena bosanskog kulturnog krajolika: od kamenog doba do moderne. Imamo li i ovo u vidu, onda nam svako savremeno, recentno bagatelisanje ove izuzetno fascinantne tradicije *dugog trajanja* postaje, osobno govoreći, tužno i žalosno.

Naglasimo i ovo: pokatkad je izuzetno teško razlikovati sve ove izrazito stilizirane, shematizirane motive, recimo *mlinsko kolo* od *Sunca*, osobito kada znamo da svi motivi imaju *istok* i *utok* u križu – simbolu koji u ovom slučaju ima ulogu i da “trajno” označi rimokatolički puk u kontekstu bosanske multikonfesionalne sredine, u kojoj je proces širenja i prihvatanja islama (ne želimo zanemariti ni procese širenja pravoslavlja), u osmanskodobnom periodu, osobito intenziviran od XVI stoljeća.

U naznačenom osmanskodobnom društvenom ambijentu *tetoviranje kršćanskih simbola* je već tada s dobro etabliranom tradicijom *dugog trajanja* (na što smo se prethodno dobrano referisali) dobilo dodatni *raison d'être* i to onaj s pučkim uvjerenjem da će tetovaža biti svojevrsna, kako naglašava Srećko M. Džaja (r. 1935), *preventiva islamizaciji*.⁷³ Koliko je uistinu tetovaža bila nepremostiva u prihvatanju islama – ne ulazeći u razloge zašto pojedinac postaje pripadnik islamskog religiozno-duhovnog univerzuma – govori dovoljno podatak kojeg nam donosi Ćiro Truhelka koncem XIX stoljeća, a kojeg smo ranije naveli, i opet ćemo s golemim razlogom:

*Danas pače katolici tetoviranje tako shvaćaju, da je tetoviranje oznaka, po kojoj se jedino katolici raspoznavaju. Vele, da je taj običaj prije imao tu svrhu, da se prepriječi odmetnuće od vjere, ali se ipak događjalo, da se tetoviranjem ta svrha nije postigla, jer i danas još žive neke tetovirane žene, koje su prije kakvih 20 i više godina prešle na islamsku vjeru, da se mogu udati za muslimana, koji im je bio srcu drag.*⁷⁴

Tradicionalna tetovaža u ogledalu pseudohistoriografije

Sve do sada kazano olahko zaboravljaju ili posve svijesno ignorišu, prešućuju savremeni (klero)nacionalistički ideolozi, te njihovi teklići i telali. U tom smislu zgodno je prisjetiti se jednog kratkog, ali izuzetno vrijednog referisanja upravo na temu tetovaža srednjobosanskih katolkinja, u kontekstu zvanične zagrebačke politike prema Bosni početkom devedesetih XX stoljeća – a sami

⁷² Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 252.

M. E. Durhamova naglasit će da su rani kršćanski misionari na našim prostorima tolerisali zatečeni narodni običaj tetoviranja, tim prije što je križ (kao prastari predkršćanski simbol) bio nezaobilazan u postojećem ikonografskom repertoaru iliro-romanskih tetovaža.

Usp.: M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, str. 104.

⁷³ Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 63. i 212.

⁷⁴ Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, str. 242.

procijeniti kako i koliko se ta politka promjenila, obavezno uz **tekst**, muziku, koreografiju, kostimografiju i **šminku** ovogodišnjih (2026) hrvatskih natjecateljica na Eurosongu:

Kada je režim hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana 1993. zaigrao krvavu, a na kraju propalu igru oko srednje Bosne, cijele kuće i rodovi bosanskokatoličkih starinaca bili su dignuti iz svojih tisućljetnih habitata oko Lašve, Kraljeve Sutjeske, Jajca, Pougarka, i pokrenuti put Hercegovine, Like, neki čak do istarskih izbjegličkih hotela... Pred kamere Hrvatske televizije dovođene su tada žene u njihovim starim nošnjama, i nacionalno agresivnim novinarima i novinarkama morale pokazivati tetovažu na svojim podlakticama, nadlamicama, pod grlima. I sugerirana pitanja i smjerni odgovori svodili su se na priprosto objašnjenje, s jakim aktualno-političkim akcentom: "to su križi, a mi ih bocamo od kada su Turci došli, da se zna da smo Hrvati i katolici..."⁷⁵

Autor gore navedenih redaka, Ivan Lovrenović (r. 1943), bez dvojbe jedan od najboljih živućih poznavatelja, osobito srednjobosanske katoličko-hrvatske tradicije, s posebnim damarom za bremenito i silno važno bosansko franjevaštvo, tetovažu, o kojoj je u našem tekstu riječ, sasma drugačije vidi:

"Križ", i uz njih mnogo drugih motiva, istih onih što se nalaze na stećcima, na preslicama, na vezovima, dio su zagonetne predslavenske, predkršćanske i predantičke balkanske tradicije, stare najmanje dvije-tri tisuće godina. O njoj je bio dobro informiran već grčki geograf Strabon, koji govori o običaju tetoviranja kod Japoda, Ilira i Tračana. U ilirskim grobovima na Glasincu, u Donjoj Dolini i drugdje nađene su igle kojima se to tetoviranje obavljalo. Uz neke druge znanstvenike, o ovoj pojavi eruditski je pisao Ćiro Truhelka, a engleska istraživačica Edith Durham dvadesetih godina netom minulog stoljeća detaljno ju je proučila, precrtala mnoštvo motiva i također utvrdila njihovo prethistorijsko porijeklo. Zajednički svim tim istraživanjima jest nalaz da se relik tog prastarog običaja u naše vrijeme zadržao samo u srednjoj Bosni i samo kod jednog dijela katolika. Mnogi pak autori smatraju da je ova kulturna činjenica u Bosni, zemlji s posvemašnjim diskontinuitetom u kolektivnom pamćenju, jedno od prerijetkih pouzdanih svjedočanstava kontinuiteta s predslavenskim etničkim i kuturnim supstratom.

U nekoj jačoj, samosvjesnijoj kulturi ovakva pojava sigurno bi inicirala i drukčiji intelektualni stav (recimo, glad za sistematskim istraživanjem i novim znanjima) i drukčiji emocionalni odnos (recimo, stanoviti zavičajni i domovinski ponos); ovako, sve se svodi na povijesnu ignoranciju i ideološku redukciju: "križi, da se zna da nismo Turci, nego – katolici!"⁷⁶

Antagonizam, prijezir, zazir... prema drugom i drugačijem, u ovom slučaju *Turcima*, odnosno bosanskim muslimanima – mada bili istog jezika – priječi da se vidi, prepozna, barem (na)sluti

⁷⁵ Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, str. 59-60.

⁷⁶ *Ibid.*, str. 60.

tetovaža kao tradicija *dugog trajanja*. Eto zato mnogi savremeni autori ovom, ponavljamo, izvanrednom kulturnom fenomenu pristupaju upravo onako kako će to Monika Jukić učiniti sa svojim radom, a na čijem početku, u ulozi epigrafa, navodi jedno savremeno narodno kazivanje koje glasi:

*Ćuti sine, da ti baka nešto rekne. To ti je običaj još od starih vremena, moralo se to raditi da te ne poturče. Nije mi nikada bilo mrsko što križ imam, i opet bi ga napravili za našu vjeru. Al ime ne bi, šta svak mora znati kako se ja zovem.*⁷⁷

Dakle, “...moralo se to raditi da te ne poturče. Nije mi nikada bilo mrsko što križ imam,...” kazuje 2013. godine Perković Jela u pero Monici Jukić.

Jasno, Perković Jela, sasvim izvjesno, nema nikakvo osobno iskustvo osmanskodobne Bosne (rođena je 1939. godine⁷⁸, dobrano nakon Berlinskog kongresa, 1878), ali itekako ima iskustva s modernom, savremenom kleronacionalističkom pseudohistoriografijom⁷⁹ – koja se nerijetko telali i sa ambona – i ne sumnjamo s ratnim i postratnim traumama, fobijama!

No, jedno je biti žrtvom naznačene pseudohistoriografije, te ratnih i postratnih 90-ih godina XX stoljeća, a sasvim nešto drugo uzeti pero u ruke te pod plaštom znanosti pisati o tradiciji tetoviranja – tradiciji *dugog trajanja*!

⁷⁷ Monika Jukić, *Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija*, str. 197. vidi i 209. (podebljao R. Ibrović).

⁷⁸ *Ibid.*, str. 209.

⁷⁹ Monika Jukić u gore navedenom radu donosi, malo je reći suspektan citat, a kojeg preuzima iz knjige fra Andrije Nikića (r. 1942) *Kratka povijest*. U tom citatu piše i ovo:

[...] *Vjerojatno je radi sultanova harema zaveden običaj da se katolička ženska djeca tetoviraju po rukama, prsima i na čelu znakom križa.*

Istina, autorica će u bilješci kazati da autor (fra A. Nikić) *nažalost ne navodi izričito izvor u kojem se spominje ovaj navod, već samo navodi 1667. godinu*. Mi dodajemo da izvori u ovom kleronacionalističkom i pseudohistoriografskom narativu ionako nemaju bitnu ulogu, zapravo baš nikakvu. Zato Monika Jukić može zaključiti ovako:

Stoga su oni koji su odbijali prijeći na islam (domaće, katoličko stanovništvo, nap. aut.) pribjegavali ekstremnim metodama zaštite, poput tetoviranja, u nadi da će ih barem „Bog zaštititi od Turaka“ kad već nitko drugi ne može.

(Monika Jukić, *Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija*, str. 204; bilješka 20)

Na koncu ne možemo, a ne primjetiti da većina autora koji danas, ili potonjih decenija, pišu o tradiciji tetoviranja kod bosanskih katolika, redovno pišu, i ne uzgred, o devširmi („danak u krvi“) pa čak i o *nasilnoj islamizaciji* (tetoviranje kao otpor navedenom) za vrijeme osmanskodobne Bosne – što s tradicijom tetoviranja bosanskih katolika, u suštini, nema veze, ali ima za cilj navedenu tradiciju *dugog trajanja*, kako smo ranije rekli, bagatelisati! Recimo, Toni Herceg će se pozivati i na „predaju“ po kojoj su se žene katolkinje tetovirale da bi se sačuvala od odvođenja u sultanov harem – jasno, autor nigdje ne navodi tu predaju i njen izvor! Napominjemo da takve predaje nisu zabilježili naši stariji etnografi, u prvom redu mislimo na Maria Petrića koji u svom doktorskom radu nigdje ne bilježi takovrsna predanja.

Usp.: Toni Herceg, *Tetovaže katolika u srednjoj Bosni – simbolički ornament duha i tijela*, str. 345-346; Monika Jukić, *Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija*, str. 203.

...tatuaza na rukama i prsima današnjih srednjobosanskih katolika i katolkinja najedanput dobiva uzbuđljive dimenzije. Za onoga tko ga može situirati i doživjeti, taj mali, a tako indikativan antropološki survival prestaje biti plošno sredstvo za jednokratnu političku upotrebu po ograničenoj logici nacionalno-partijskih agitatora, i otvara vrata i intrigantna pitanja o porijeklu, zemlji, identitetu i o jednom neusporedivo bogatije shvaćenom naslijeđu.⁸⁰
(Ivan Lovrenović)

⁸⁰ Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, drugo prošireno izdanje, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2010, cit. prema: Toni Herceg, *Tetovaže katolika u srednjoj Bosni – simbolički ornament duha i tijela*, str. 357.

Prilozi: fotografije i crteži

GZM BiH, god. 1, knj. III, juli-septembar, 1889, str. 81.

GZM BiH, god. 1, knj. III, juli-septembar, 1889, str. 88.

GZM BiH, god. 6, knj. II, april-juni, 1894, str. 243.

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Inv. Br. 361.
Tetoviranje ruke, okolina Travnika.

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Inv. Br. 361. Tetoviranje ruke, okolina Travnika.

Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild.
Bosnien und Hercegovina, str. 341. Autor: Ewald Arndt-Čeplin.

Bibliografija (objavljeni izvori, literatura i mrežni izvori)

1. Aleksandar Stipčević, *Iliri: povijest, život, kultura*, II dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
2. Alojz Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
3. Astrida Bugarski, *Zmijanje* (tekst za katalog), Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; Muzej Bosanske krajine, Banja Luka; Odbor XX Kočićevog zbora, Banja Luka, 1985.
4. Ćiro Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, april-juni, 1894.
5. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Hercegovina*, Wien, 1901.
6. Đurđica Petrović i Mirjana Prošić-Dvorić, *Narodna umetnost*, Jugoslavija / Spektar / Prva književna komuna, Beograd / Zagreb / Mostar, 1983.
7. Edith Durham, *High Albania*, Edward Arnold, London, 1909;
<https://archive.org/details/afg4972.0001.001.umich.edu/page/III/mode/1up>
8. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 2, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1962.
9. *Херодотова историја*, II, превео са старогрчког Милан Арсенић, Матица српска, Нови Сад, 1980.
10. Ivan Lovrenović i Jospi Lovrenović, *Bosanski križ: nadgrobna skulptura iz doba turske vlasti*, Dram radosti / Synopsis, Travnik / Sarajevo, 2022.
11. Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, drugo prošireno izdanje, Durieux, Zagreb, 2002.
12. Ivana Grubišić, *Sicanje – Tradicionalno tetoviranje Hrvata katolika u BiH*, u: Hrvatska udruga Benedikt; https://hu-benedikt.hr/2020/05/sicanje-tradicionalno-tetoviranje-hrvata-katolika-u-bih/?utm_source=chatgpt.com
13. Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola*, treće prošireno izdanje, MH, Zagreb, 1989.
14. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina), V. izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.

15. ЛЕОПОЛД ГЛИК, *Тетовирање коже код католика у Босни и Херцеговини*, у: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. I, knj. III, juli-septembar, 1889;
https://archive.org/details/glasnik_zemaljskog_muzeja_u_bih_1889-1895/glasnik_zemaljskog_muzeja_u_bih_1_1889/page/n279/mode/1up
16. Ludvík Kuba, *Čitanje Bosne i Hercegovine: putevi i studije iz godine 1893. – 1896.*, prevela Eva Čečo, Rabić, Sarajevo, 2012.
17. M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, George Allen & Unwin, London, 1928.
18. Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.
19. Mario Petrić, *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*, [s. n.], Sarajevo, 1973.
20. Mario Petrić, *On Tattooing and Cicatrization in Prehistoric Population of a Part Balkans*, у: Godišnjak, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966.
21. Martin Lings, *Sufijski evlija dvadesetog stoljeća: šejh Ahmad al-'Alawi – njegovo duhovno nasljedstvo i ostavština*, prijevod na bosanski jezik Dženita Karić, Connectum, Sarajevo, 2015.
22. *Medicinski leksikon (1992)*, mrežno izdanje; <https://medicinski.lzmk.hr/clanak/gluck-leopold>
23. Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, reprint izdanje, Mak, Visoko, 2002.
24. Mircea Eliade, *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*, translated from the French by Willard R. Trask, Harper & Row, New York, 1965.
25. Monika Jukić, *Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija*, у: LUCIUS, Zbornik radova Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“, god. XII., sv. 18.-19., Zagreb, 2013.
26. Petra Balija, *Katolkinje su se tetovirale da ih Turci ne bi silovali*, у: Večernji list; https://www.vecernji.hr/amp/vijesti/starohrvatski-simboli-hrvatice-turci-1187038?utm_source=chatgpt.com
27. Radoslav Katičić, *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika d.o.o., Zagreb / Mošćenička Draga, 2008.
28. Rasim Ibrović, *Kritički osvrt na „predanje“ o štapu djeda Crkve bosanske*; <https://zapisi.ba/kriticki-osvrt-na-predanje-o-stapu-djeda-crkve-bosanske/>

29. Rasim Ibrović, *Kuća Sabura: čitanje bosanske kuće*, Centar za mirovno obrazovanje, Sarajevo, 2022.
30. Robert Munro, *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*, second edition, revised and greatly enlarged, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1900.
31. Салих Селимовић, *Презимена и њихово порекло на сјеничко-пеиштерској висоравни*, Графичар, Ужице, 2017.
32. Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, s njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić, autorizirao i nadopunio autor, 2. popravljeno i dopunjeno izdanje, Ziral, Mostar, 1999.
33. Strabo, *The Geography*, trans. H. C. Hamilton and W. Falconer, George Bell & Sons, London, 1903; <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D7%3Achapter%3D5%3Asection%3D4>
34. Titus Burckhardt, *Uputa prema unutarnjem učenju islama*, prijevod i uvod Rusmir Mahmutćehajić, Sebil, Zagreb, 1994.
35. Toni Herceg, *Tetovaže katolika u srednjoj Bosni – simbolički ornament duha i tijela*, u: HUM, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, vol. XII., no. 17.-18., Mostar, prosinac, 2017.
36. Vejsil Ćurčić, *Drvorezbarstvo u Bosni i Hercegovini*, u: Napredak: Hrvatski narodni kalendar, Sarajevo, 1934.
37. Vejsil Ćurčić, *Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni*, u: Napredak: Hrvatski narodni kalendar, Sarajevo, 1933.
38. Vjekoslav Klaić, *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti*, Matica hrvatske, Zagreb, 1878.
39. Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, priređivač i autor pogovora Dubravko Lovrenović, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
40. Вид Вулетић-Вуксановић, *Сицање (тетовирање-татуаж) у Херцег-Босни*, Босанска вила, бр. 23. и 24., год. IX., Сарајево, 1894.